

УДК 94 : 355](477/63)«16|17»

САМАРСЬКА ПАЛАНКА В ІСТОРІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО

Сергій Світленко

доктор історичних наук, професор,

Дніпропетровський обласний центр

з охорони історико-культурних цінностей

(Дніпро, Україна);

Наукове товариство імені Шевченка.

Дніпровський осередок

(Дніпро, Україна)

Вивчення минулого Самарської паланки представляє дослідницький інтерес у сенсі осягнення процесу її зародження і формування, територіального розташування, залюднення, адміністративно-територіального управління, соціально-економічного, суспільно-політичного, духовно-релігійного життя, поступу в системі внутрішньоукраїнських і міжнародних відносин. Метою даної статті є визначення місця і значення Самарської паланки в історії Вольностей Війська Запорозького Низового XVII–XVIII ст. Теоретико-методологічною основою розвідки стала сукупність використання регіонального, локального та історико-проблемного підходів, історико-генетичного та історико-системного методів. Головні результати і висновки. Самарська паланка поклала початок паланкового устрою в історії Вольностей Війська Запорозького. У середині – наприкінці XVII – впродовж першої третини XVIII ст. на самарських теренах зародилася паланка як запорозький форпост, яка за часів Підпільненської Запорозької Січі 1734–1775 рр. сформувалася як адміністративно-територіальна одиниця Війська Запорозького зі структурою управління. Центром паланки була спочатку слобода Новоселиця, яка перетворилася на ранньомодерне паланкове містечко/місто Самарчук/Самарчик/Самар. Самарська паланка

обіймала лівобережні обшири теренів Війська Запорозького Низового в межиріччі Самари та Кінської. На цих теренах налічувалося одне містечко/місто, не менше 15 великих сіл та кількох тисяч запорозьких хуторів-зимівників із населенням до 15 000 осіб напередодні 1775 р. За своїм походженням це населення належало до українського етнічного масиву. Самарська паланка мала розвинуте багатогалузеве господарство, де почали впроваджуватися ринкові відносини; відіграла важливу роль у транзитній торгівлі. Розвиток Самарської паланки відбувався в системі складних відносин із внутрішніми сусідами – паланками Війська Запорозького, полками Гетьманщини, і зовнішніми чинниками – Кримським ханством, Російською імперією. У 1760 – першій половині 1770 рр. російська влада посилила військову присутність на теренах Самарської паланки. Знищення Підпільненської Запорозької Січі призвело до ліквідації Самарської паланки, як і паланкового устрою взагалі в 1775 р. Самарська паланка є значущим і цікавим явищем самобутнього історичного минулого на теренах Війська Запорозького Низового XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Самарська паланка, Військо Запорозьке Низове, адміністративно-територіальна одиниця, паланковий устрій, територія, населення, багатогалузеве господарство, зовнішні відносини.

The study of the past of Samara palanka is of research interest in the sense of understanding the process of its origin and formation, territorial location, population, administrative and territorial management, socio-economic, socio-political, spiritual and religious life, progress in the system of intra-Ukrainian and international relations. The purpose of this article is to determine the place and significance of Samara palanquin in the history of the Liberties of the Zaporozhian Lowland Army of the 17th – 18th centuries. The theoretical and methodological basis of the investigation was the combination of the use of regional, local and historical-problematic approaches, historical-genetic and historical-systemic methods. Main results and conclusions. Samara palanka marked the beginning of

the palanka system in the history of the Liberties of the Zaporozhian Army. In the middle/late 17th – during the first third of the 18th century, a palanka emerged in the Samara region as a Zaporozhian outpost, which during the time of the Pidpilnenska Zaporozhian Sich of 1734–1775 was formed as an administrative-territorial unit of the Zaporozhian Army with a management structure. The center of the palanka was originally the settlement of Novoselytsia, which turned into the early modern palanka town/city of Samarchuk/Samarchyk/Samar. The Samara palanka occupied the left-bank expanses of the Zaporozhian Lowland Army's territories in the interfluvium of the Samara and Kinska rivers. In these territories there was one town/city, no less than 15 large villages, and several thousand Zaporozhian wintering hamlets with a population of up to 15,000 people on the eve of 1775. By origin, this population belonged to the Ukrainian ethnic group. Samara palanka had a developed diversified economy, where market relations began to develop; it played an important role in transit trade. The development of the Samara palanka took place in a system of complex relations with internal neighbors – the palankas of the Zaporozhian Army, the regiments of the Hetmanate, and external factors – the Crimean Khanate, the Russian Empire. In the 1760s and the first half of the 1770s, the Russian authorities increased their military presence in the Samara Palanka. The destruction of the Pidpilnenska Zaporozhian Sich led to the liquidation of the Samara Palanka, as well as the palanquin system in general, in 1775. Samara palanka is a significant and interesting phenomenon of a unique historical past in the territory of the Zaporozhian Lowland Army of the 17th – 18th centuries.

Keywords: Samara palanka, Zaporozhian Lowland Army, administrative-territorial unit, palanka system, territory, population, diversified economy, foreign relations.

Вступ. Постановка проблеми, її актуальність, історіографія і наукова новизна. Вивчення історії Самарської паланки представляє науковий інтерес у контексті її виникнення і формування, території, залюднення, адміністративно-територіального управління, соціально-економічного,

суспільно-політичного, духовно-релігійного поступу, функціонування в системі внутрішніх українських і зовнішніх міжнародних відносин. В українському історіописанні кінця XX – перших десятиліть XXI ст. Самарська паланка була об'єктом певного висвітлення і окремих згадок у низці видань, зокрема у краєзнавчій книзі нарисів з історії козацького краю XV–XVIII ст. Юрія Мицика [1, с. 98], узагальнюючих нарисах з історії українського козацтва [2, с. 610], енциклопедичній статті Дмитра Вирського [3, с. 428], тематичній статті Володимира Мільчева, присвяченій конфігурації та устрою Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі [4, с. 33], монографіях: про запорозьке козацтво – Володимира Голобуцького [5, с. 495, 503, 505], про зимівники часів Нової Січі – Олександра Олійника [6, с. 113, 117, 142, 187], про козацьку Україну в середині XVII–XVIII ст. – Віктора Брехуненка [7, с. 417, 420], розділі Олега Репана про козацьку добу в історії міста Дніпра в колективній монографії з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. [8, с. 210, 218, 221], Олександра Сухомлина – про російську військову присутність на території Запорожжя як виклик для запорозького світу (1734–1775) [9, с. 33, 35, 38, 40, 114, 116, 147, 156, 161, 194, 201, 203, 204, 206, 207, 210, 212, 213, 222, 28, 236, 243, 245, 265]. У зазначених розвідках автори згадували про Самарську паланку в системі адміністративно-територіального устрою Запорозьких Вольностей, її територіальне розташування, населені пункти, багатогалузевість господарства, окремі явища духовного життя, джерела і прояви конфліктів козаків із російськими імперськими адміністративними та військовими структурами тощо. Проте дивно, що й дотепер історія Самарської паланки ще не ставала предметом спеціального поглибленого дослідження, що робить її розгляд ще актуальнішим у науковому сенсі. Наукова новизна представленої статті полягає, насамперед, у розгляді низки проблем, виокремлення й вивчення яких дає можливість системніше висвітлити історію Самарської паланки.

Метою даної статті є визначення місця і значення Самарської паланки в історії Вольностей Війська Запорозького Низового XVII–XVIII ст. Завдання полягають у постановці проблеми; огляді основних здобутків попередників у сучасному українському історіописанні; визначенні мети; визначенні й розгляді основних проблем з історії Самарської паланки; узагальненні основних результатів і висновків. Теоретико-методологічною основою розвідки стала сукупність використання регіонального, локального та історико-проблемного підходів, принципів історизму, наукової об'єктивності та системності, історико-генетичного та історико-системного методів.

Виклад основного матеріалу. Важливою проблемою, яка потребує додаткового осмислення, є визначення часу виникнення і функціонування Самарської паланки як адміністративно-територіальної одиниці Війська Запорозького Низового. Варто зауважити, що дана проблема є в українському історіописанні дискусійною. Аполлон Скальковський вважав вірогідним, що поділ на паланки в Запорозжжі існував вже в 1656 р. [10, с. 48]. На думку Дмитра Яворницького, паланки (термін мав турецьке походження, а в запорожців означав центральне управління певної частини території Запорозьких Вольностей), імовірно, з'явилися в 1734 р., тобто з часу заснування Нової / Підпільненської / Покровської Запорозької Січі. Хоча новітні дослідження істориків свідчать, що термін «паланка» вже мав ходіння за кримської протекції, коли татари і турки поширювали його на найбільші запорозькі військові слободи. За повернення до російської протекції паланковий устрій, який увібрав у собі давні традиції козацького управління і запозичення з турецько-кримсько-татарської адміністративно-територіальної системи, не тільки зберігся, а й поширився [11, с. 160 ; 12, с. 608–609].

Михайло Слабченко вважав, що паланки існували ще у XVII ст., бо вже в 1688 р. запорожці в листі до Івана Мазепи їх згадували. Можливо, саме про паланки йшлося і в козацькій думі, зокрема: «Перва на Самарі...». Є дані, що паланковий полковник був у Самарі в 1728 р. Історик визнавав, що наприкінці

XVII ст. відома лише одна паланка – Самарська [13, с. 456–457]. Якщо вважати, що слобода Новоселиця – предтеча Самарчика / Самарчука – заснована в середині – наприкінці XVII ст., то тоді навколо неї й формувалася Самарська паланка.

Іван Стороженко висунув версію достатньо раннього виникнення паланок, зокрема Самарської, пов'язуючи цей процес з діяльністю гетьмана Богдана Хмельницького. На думку історика, Самарська паланка утворилася в 1652 р. у складі Чортомлицької Запорозької Січі з управлінським центром Самарчук, від якого повів свій початок Новомосковськ (нині – місто Самар). І. Стороженко не виключав, що поселення на цьому місці виникло значно раніше, тому що р. Самара сприяла появі багатих рибних промислів. У зазначений період, вважав дослідник, паланки були ще не адміністративно-територіальними одиницями, а лише форпостами. Один з таких центрів розташувався в Самарчуку. Паланки-форпости часів Б. Хмельницького мали у своєму підпорядкуванні острови, перевози та промисли, виконували прикордонні, міліційні та комендантські функції на Запорожжі. Самарська паланка-форпост мала ще два прикордонні пости: біля фортеці Переволочна та на р. Бахмут. Лише за часів Підпільненської Запорозької Січі (1734–1775) Самарська та інші паланки перетворилися на адміністративно-територіальні одиниці з уходницько-промисловою спеціалізацією [14, арк. 20; 15, с. 37–38]. Осмислення історіографічної традиції наводить на думку, що виникнення Самарської паланки відбувалося в середині – наприкінці XVII ст., коли вона стала функціонувати з управлінським центром у козацькій слободі Новоселиця і набула поступу як паланка-форпост.

У 1736 р. на місці колишньої Новобогородицької фортеці побудували нову – Самарський ретраншемент, куди ввели російські полки, зокрема Муромський та Угличський. Біля Самарського ретраншементу стали вкотре селитися запорожці, які в тому ж 1736 р. вдихнули нове життя у слободу Новоселицю, або «запорозький городок», ранньомодерне містечко Самарчик /

Самарчук / Самар. Саме цей населений пункт став центром Самарської паланки [16, арк. 20; 17, арк. 1]. Це вже був не запорозький форпост, а адміністративно-територіальна одиниця Вольностей Війська Запорозького Низового, яка мала свою печатку [18].

Другою дослідницькою проблемою історії Самарської паланки є вивчення її місцезнаходження. А. Скальковський підкреслював, що «Самарська паланка, що лежить за Дніпром по обидві боки річки Самара...» [19, с. 50]. Д. Яворницький, спираючись на документ 1750 р., зазначав, що Самарська паланка розташовувалася «в товщі Самарській, над річкою Самарчик» [20, с. 161]. Як писали автори «Історії українського козацтва» та Д. Вирський, Самарська паланка обіймала лівобережні обшири теренів Війська Запорозького Низового між річками Самара і Кінська [21, с. 610; 22, с. 428]. Ю. Мицик вказував, що Самарська паланка охоплювала землі в межиріччі Самари та Вовчої, а також на лівому березі Самари [23, с. 98]. Як бачимо, історіографічна традиція розглядала основний територіальний масив зазначеної паланки як належний до басейну річки Самара і лівої притоки Дніпра – р. Кінська та лівої притоки р. Самари – р. Вовча.

Ще однією проблемою історії Самарської паланки є дослідження чисельності людності, населених пунктів, а також міграційних процесів. Ще А. Скальковський наголошував, що Самарська паланка була найважливішою й найбагатшою частиною Запорозьких Вольностей. Тут розташовувалося громадське господарство і найкращі зимівники старшини і козаків. У 1770 р. в Самарській паланці розміщувалися такі населені пункти, як Самарчик, або Новоселиця (паланковий центр), Переметівка, Кам'янка, Сокільський редут, Бригадирівка, Ревівка, Кільчень, Бардаківка, Адамківка, Пишнівка, Військове, Чернече, які з часом увійшли до Новомосковського повіту, а також сілця й хутори, що належали Самарському монастирю [24, с. 50]. На думку Д.І. Яворницького, центром Самарської паланки було місто Самарь, або Новоселиця і Новоселівка, згодом Новомосковськ, а до її складу входили такі

поселення, як-от: Чаплі, Пісчана-Самарь, Переметівка, Кам'янка, Сокільський редут, Бригадирівка, Ревівка, Бардаківка, Адамівка, Пишнівка, Військове, Чернече та ін. [25, с. 161].

За чисельністю населення Самарська паланка посідала чи не перше місце на теренах Запорозьких Вольностей. За даними книги нарисів «Історія українського козацтва» тут розташувалося кілька тисяч запорозьких хуторів-зимівників та чимало великих сіл, зокрема Вільне, Кочережки, Самара, Чернече та ін. [26, с. 610]. Загалом, за нашими підрахунками, в літературі названо не менше 16 достатньо великих населених пунктів Самарської паланки, зокрема одне місто та 15 сіл.

В «Архіві Коша Нової Запорозької Січі» є опис зимівників і їх господарів у Самарській паланці від 23 жовтня 1756 р., у якому налічувалося 230 зимівників. Утім у цьому описі вміщено зимівники, які розташовувалися й за межами Присамар'я. Щодо басейнів річок Самари, Кільчені, Багатої та межуючих з ними теренів, то тут, за нашими підрахунками, налічувалося не менше 55 зимівників. Водночас слід зазначити, що в 1754–1756 рр. у Самарську паланку прибувало чимало козаків з різних куренів, які включалися до Січового реєстру [27, с. 262–267, 267–274]. За архівними даними, які актуалізував О. Олійник, у 1774 р. кількість зимівників у цій паланці сягнула 1 158. Якщо виходити з твердження Д. Яворницького, що в кожному зимівнику проживало в середньому 6 чоловік, то загалом у зимівниках Самарської паланки могло проживати 6 948 чоловік. Крім того, слід враховувати, що, за даними О. Олійника, в 10 селах Самарської паланки налічувалося 918 дворів і близько 5 508 чоловік [28, с. 113, 117]. Звичайно, вагоме місце в чисельності населення паланки посідав паланковий центр Самарчик. За даними М. Слабченка, у 1767 р. в цьому місті нараховувалося 255 дворів і проживало 2 267 осіб обох статей [29, с. 161]. Сукупні зазначені дані дають приблизне уявлення про чисельність населення Самарської

паланки в кількості до 15 000 осіб, і підтверджують її достатню залюдненість напередодні 1775 р.

За часів Підпільненської Запорозької Січі кордони Самарської паланки змінювалися. Так, із Самарської паланки виокремилася Орільська (Орельська) паланка, яка розкинулася на півночі лівобережного Запорожжя між верхів'ями річок Оріль та Самара. М. Слабченко вважав, що Орільська паланка постала вже 1744 р. [30, с. 207]. Наталія Полонська-Василенко називала датою відокремлення Орільської паланки 1768 р. [31, с. 56].

Самарська паланка з центром у Самарі, або Самарчику привертала увагу прибульців до території Вольностей Війська Запорозького. За відомостями 1756 р. лише в одному Самарчику з приписаними до нього селами налічувалося 227 переселенців. Це були вихідці з Гетьманської України, зокрема з Полтавського, Ніжинського і Чернігівського полків, Слобідської України, представленої уродженцями Харківського, Охтирського, Ізюмського, Сумського полків. Близько 40 % переселенців прибували з Правобережжя, переважно з Чигиринщини, Уманщини й Черкащини. Прибулі ставали посполитими і козаками Запорозьких Вольностей. Це засвідчує, що Самарська паланка була органічною частиною українського етнічного й територіального масиву, тісно сполученого з його складовими на Лівобережній, Слобідській та Правобережній Україні [32, с. 69; 33, с. 281–292].

Самарська паланка, як й інші запорозькі паланки, поділялись на отаманства, а ті – на десяткові хати. До складу отаманств входило кілька поселень. Отаманства очолювала обрана місцевою громадою старшина, яка відповідала за порядок, збирала податки і вела зносини з керівництвом паланки і з Кошем [34, с. 152]. Історикиня Олександра Єфименко наголошувала, що в Кодацькій, Самарській, Орільській та Протовчанській паланках, крім зимівників, налічувалося в середньому по 15–20 населених пунктів – козацьких містечок («городків»), сіл та хуторів, де проживали посполиті, які не мали козацьких прав і обов'язків. У селах і хуторах цих

паланок разом із поспільством проживала й незначна кількість одружених козаків, які зберігали козацькі права, хоча й не могли перебувати на Січі [35, с. 343].

На чолі паланки стояла козацька старшина. Ключову функціональну роль у ній відігравав полковник, який обирався на козацькій раді, а пізніше отримував призначення в Коші. Повноваження полковника підтверджувалися пірначем. Паланка мала свою печатку [36, с. 609]. Зразком політичної символіки паланки був паланковий герб. У першому гербі Самарської паланки спостерігалася наявність стилізованого паростку та пагонів, які нагадували аналогічні стилізації києво-руських часів XI–XII ст. Паросток символізував життя, що зароджувалося. Від паростку на самарському гербі відгалужуються два пагони, які також символізують життя, але вже не в початковій формі, а в повному розквіті [37, с. 206–207].

У корпусі документів «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» є згадки про старшину Самарської паланки. Це полковники, а саме: Іван Шуствал (1738), Кирило Красовський (1747), Андрій Шрам (1748), Петро Рябий (Письменний), (1749), Матвій Федорович [Шкурат?], Андрій Кобчинський (1755), Федір Білий (1766), Писанка (1770), Сава Кобижчин (1774), а також полкові писарі: Йосип Сербинов (1759), Павло Семенович Зеленський (1757), Василь Іванович Волинський (1760) [38, с. 656; 39, с. 693]. Список Самарських полковників свого часу доповнив краєзнавець Анатолій Джусов, який назвав низку діячів, як-от: Яків Іванов (1756), Михайло Артемов (1757), Василь Холзава (1758), Василь Терентьев (1759), Олексій Кунпан (1760), Афанасій Іванов (1761), Сидір Нещадний (1762), Логин Маценський (1763), Олексій Коцир (1764), Тихон Калницький (1765) [40, с. 51].

Полковник мав у своєму розпорядженні місцеву адміністрацію, до складу якої входили паланковий писар, паланковий суддя, підписар, отамани слобід та ін. Цю паланкову старшину щорічно обирав і затверджував Кіш. Під юрисдикцію паланкової адміністрації підпадало все цивільне населення.

Адміністрація паланки наділялася адміністративними, судовими, фінансовими і військовими повноваженнями, збирала податки, судила, проводила мобілізацію козаків, відала обороною паланки від набігів татар тощо. До кола функцій полковника належала й організація прикордонної служби, про що свідчить рапорт Самарського полковника Івана Білого кошовому отаманові Петру Калнишевському від 30 липня 1762 р. Паланкова адміністрація підпорядковувала виборних слобідських (сільських) козацьких отаманів і виборних отаманів селянських (посполитих) громад. Паланкова канцелярія вела документообіг, видаючи численні універсали, накази козакам і всім мешканцям паланки, листуючись із Кошем, адміністрацією сусідніх паланок, комендантами російських фортець, Київським митрополитом та ін. [41, с. 133–134; 42, с. 120, 257; 43, с. 609].

Самарська паланка відігравала дуже помітну роль в економічному житті Війська Запорозького, і цей сюжет представляє значний дослідницький інтерес. Самарські ліси були багаті на дичину, яку відстрілювали навіть для потреб очільників імперії. Так, 1 листопада 1747 р. від Коша направлено лист до полковника Самарської паланки Кирила Красовського задля сприяння стрільцям із Лубенського полку у відстрілюванні дичини для потреб царського двору. Обсяги такого відстрілу були великі. Для здобичі звірів та птахів виділили 35 стрільців [44, с. 219, 585]. Самарська паланка мала розвинуте тваринництво. В ній розташувалися найбільші кінські заводи запорожців, що відправляли коней на експорт до сусідніх країн [45, с. 428]. Про розвинутість тваринницької галузі свідчить те, що в 1765 р. в Самарській паланці нараховувалося 31 919 овець, 3 517 голів рогатої худоби, 1 878 коней [46, с. 231]. Надсамар'я та Надорілля вирізнялися численністю річок, потоків й озер, були добре відомі своїми рибними багатствами [47, с. 98–99]. Навіть наприкінці XVIII ст. Самара славилася настільки багатою рибою, що тамтешні козаки називали її «святою рікою» [48, с. 135].

Самарські ліси були багаті на будівельний матеріал, з якого запорожці споруджували свої домівки й зимівники. Цей лісовий масив надавав Запорозькій Січі вирішальну допомогу в скрутну годину. Коли, для прикладу, в 1756 р. пожежа перетворила її більшу частину на попіл, саме з матеріалів Самарського лісу були відновлені головні курені, козацькі, купецькі та ремісничі будинки [49, с. 113]. Загалом господарство Самарської паланки вирізнялося багатоманітністю і репрезентувалося низкою галузей, як-от: скотарство, рільництво, рибний та мисливський промисли, бджільництво, деревообробка [50, с. 428].

Не менш вагому роль Самарська паланка відігравала в розвитку торгівлі. На її території облаштували магазин – найближчий до Війська Запорозького серед інших крамниць. Цей магазин постачав борошно та крупи для харчування воїнських команд, розквартированих у Самарі, а, крім того, для потреб інших запорозьких територій. Втім у вересні 1755 р. Кіш повідомили про неможливість видачі борошна та круп Війську Запорозькому з новосіченського і самарського магазинів, замість яких постачання провіанту мали одержати з переволожнянського магазину [51, с. 94–95].

Через Самарську паланку пролягали транзитні торгівельні шляхи, досить небезпечні в той час. Скажімо, у 1752 р. для козака Федора Русима, який їхав із Самари в Кальміус з полотном, ця подорож завершилася трагічно. В урочищі Гай-Чуле на козака напали ногайці, які зарізали його, а майно забрали. Це, зокрема, були 3 коня, 500 аршин доброго полотна, 70 руб. грошей тощо [52, с. 491]. Розвитку торгівельних комунікацій сприяв Указ імператриці Єлизавети I про безмитний провіз із Гетьманщини на Січ і навпаки припасів, товарів і запорозької риби від 25 січня 1760 р. Наприклад, із Києво-Межигірського монастиря на Запорозьку Січ направлялися хлібні припаси, пшоно, хлібне вино, полотно, а із Запорозької Січі в той же самий монастир однієї риби відпускалося безмитно 10 четвероконних возів щорічно [53, с. 158, 160].

Важливим уявляється вивчення змін у соціально-економічних відносинах на теренах Самарської паланки. Адже в той час стали формуватися товарно-грошові господарські зв'язки, які стимулювали зростання вільнонайманої праці. Н. Полонська-Василенко вивчала матеріали Самарської паланки і встановила наявність двох наймитів на одну господарську одиницю, а загалом обчислила 597 зимівників, у яких працювало 1 043 робітники. В. Голобуцький вважав, що в середньому в зимівниках робили по 4–5 вільнонайманих осіб, а М. Слабченко тільки в одному зимівнику Опанаса Ковпака (Колпака) нарахував від 43 до 47 наймитів. На ці факти звертав увагу Олександр Гуржій [54, с. 114–115].

Представники верхівки запорозької старшини розвивали підприємництво. Так, військовий писар Іван Глоба володів у містечку Вільному, в хуторі на р. Самара млином на три кола, мав хату, комору, стайню, 3 сараї. Млин давав значний прибуток господарству і сприяв поступу товарно-грошових відносин. У маєтку зберігалось чимало хлібних запасів, солі, сала, домашніх тварин та птахів. У того ж І. Глоби працювало 15–30 вільнонайманих робітників.

Проявом зростання ринкових відносин стали векселя й розписки старшинських клієнтів, які брали участь у проведенні грошових операцій. У вже згаданого І. Глоби такі документи свідчили про наявність грошових операцій за його участю на загальну суму 5 618 руб 72 коп. Серед клієнтів наявні запорожці різних куренів, козаки з Гетьманщини, «поручики» російських полків, мешканці різних сіл [55, с. 204, 267–268, 331]. Крім того, заможні козаки і посполиті мали заїжджі двори, шинки, корчми та льодовні.

У Самарській паланці набуло розвитку духовно-культурне життя. Видатним зразком української монументальної дерев'яної архітектури став Свято-Троїцький собор, побудований в адміністративному центрі паланки Я. Погрібняком у 1775–1778 рр. [56, с. 135, 136, 144]. За своєю красою і пишністю собор вважався у козаків дивом на все Запорожжя [57, с. 286].

Вже на початку правління імператриці Катерини II землі Самарської паланки розглядалися в контексті зміцнення обороноздатності країни. У 1764 р. інженери-геодезисти отримали завдання визначити місця для зведення майбутніх фортець. Передбачалося побудувати 2 фортеці на Самарі: одну – поруч із центром паланки – Новоселицею, а другу – за 100 верст, у верхів'ях Самари, назвавши її Катерининською. Між фортецями мали звести редути. Будівництво системи укріплень збиралися розпочати в 1767 р. зведенням Самарської фортеці. На заваді великих планів стала російсько-турецька війна 1768–1774 рр. [58, с. 70].

Аналіз комплексу справ «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» підтверджує, що в Самарській паланці виникали численні проблеми з розмежування земель, міграцій населення, внутрішнього впорядкування, торгівельно-економічних відносин, охорони лісів тощо. Це переконує, що на запорозьких теренах вирувало життя [59, с. 68–69].

Важливою дослідницькою проблемою є сюжети, пов'язані з відносинами Самарської паланки із сусідами, як у внутрішньому українському адміністративно-територіальному й політичному просторі (інші паланки Війська Запорозького Низового, Гетьманська Україна), так і в зовнішньому – з Кримським ханством, Російською імперією. Численні документи «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» засвідчують, що впродовж 1740-х – першої половини 1760-х рр. між Військом Запорозьким Низовим і південними сотнями Полтавського полку Гетьманської України точилися суперечки за землі у межах річок Оріль і Самара, а також за підданих між Військом Запорозьким і Гетьманщиною. Це було пов'язано з тим, що Сенатським указом 1743 р. мешканцям Лівобережної України дозволялося селитися слободами на р. Самарі. Унаслідок мешканці Полтавського полку захопили землі між Орілью та Самарою і в містечку Стара Самарь поставили свою сотню. У 1745 р. цей процес прискорився, що викликало помітне загострення відносин із запорожцям [60, с. 8–9; 61, с. 130–131].

Всяко складалися стосунки запорожців із татарами, ногайцями. Слід зауважити, що конфліктні ситуації породжувалися не тільки південними сусідами. Про це свідчить, от хоч би й наказ Коша від 15 лютого 1755 р. полковникові Бугогардівської паланки М. Тарану та полковникам Самарської й Кодацької паланок про вжиття заходів для розшуку гайдамаків («крадіїв і розбійників, які вешталися на Волностях Войскових») і захоплених ними у ногайців коней [62, с. 412].

Складними були стосунки запорожців із росіянами. У деяких випадках конфліктна ситуація вимагала від кошового отамана втручатися в справу і напряду зноситися з командуванням російських військ. Так, 26 червня 1771 р. кошовий отаман Петро Калнишевський подав донесення командувачу Другої армії князю В. Долгорукову про протизаконне переселення до Олександрівської фортеці запорожців і запорозьких посполитих, які тим самим хотіли уникнути громадських повинностей в Кодацькій і Самарській паланках. 8 серпня 1771 р. князь В. Долгоруков надіслав ордер про заборону коменданту Олександрівської фортеці приймати переселенців із території Війська Запорозького [63, с. 257–259].

У 1764 р. російська влада утворила на значній частині теренів Степової України Новоросійську губернію, що призвело до помітного ускладнення прикордонних стосунків Війська Запорозького і взаємин між паланками. У 1765–1766 рр. це породжувало наїзди, претензії, скарги. У вересні 1765 р. ордери Коша врегулювали взаємовідносини нових паланок – Протовчанської (полковник Андрій Порохня) й Орільської (Олекса Коцар) зі старими – Самарською (Гордій Петренко) й Кодацькою (Антін Красовський). Водночас Кіш прагнув, наскільки це можливо, владнати суперечки запорожців із російськими пікінерами [64, с. 89–90].

У 1760-х рр. імперська влада прагнула посилити свою військову присутність на теренах Самарської паланки, як і в цілому на землях Війська Запорозького. Про такий намір свідчив, зокрема, проєкт реформування устрою

Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором Карлом фон Штофельном і поданий на розгляд імператриці Катерини II від 19 березня 1765 р. Так, у примітці про запорожців вказувалося, що в 1762 р. при фортеці Самарській «слободу розігнали і поселян, котрі не побажали в їх підданстві залишатися, пограбуючи, вигнали». Автор проєкту реформування устрою Запорозьких Вольностей передбачав посилити військову присутність, розташувавши один кавалерійський і один піхотний полк на зимівлю на Січі, а два інші полки розмістити в Кодакі, Кам'яному і в Новоселиці. П. Калнишевський в листі до військового судді Павла Головатого від 1 вересня 1765 р. висловлював намір не допустити, щоб Самарський гусарський полк розмістився в Самарі [65, с. 273, 284, 98].

Черговою спробою Війська Запорозького припинити наступ росіян на свої землі став Наказ депутатам, обраним у Комісію з укладання нового уложення, військовому судді Павлу Головатому та курінному отаману Мусію (Мойсею) Скапі від 24 липня 1767 р. У документі, зокрема, йшлося, що вже відбулося захоплення під Нову Сербію і Слобідське біля фортеці Св. Єлизавети чималих земель із лісом, рибними ловлями, зимівниками. Така ж доля спіткала й терени біля річки Самара з угіддями і землями, які за указами Катерини II анексувалися під Катерининську провінцію. Через будівництво міста «при річці Самарі» (йшлося про Новобогородицьку фортецю на місці Старої Самарі) «Війську Запорозькому в рибних ловлях і пасіках, також у звіриних видобутках чиниться утиск». Наказ засвідчив прагнення запорожців повернути вказані землі Війську Запорозькому, зберігши колишні «військові права і вольності», у безстрокове володіння [66, с. 102–105; 67, с. 165–167]. Але клопотання перед Уложенною Комісією 1767 р. виявилися марними. Російський уряд не зважав на стародавні права і прагнення запорожців [68, с. 95].

Імперська експансія на землі Війська Запорозького Низового, посилення військової присутності в краї призводили до суперечок самарських мешканців

із російськими військовими командами. Про це свідчить, наприклад, лист кошового отамана П. Калнишевського до військового судді М. Косапа від 10 травня 1770 р., в якому, зокрема, йшлося про образи обивателів самарських від псковського карабінерського і гусарського полків [69, с. 223].

П. Калнишевський був зацікавлений у встановленні стабільності на землях Війська Запорозького Низового, яка б дала можливість розвинути господарювання, особливо землеробство та торгівлю, розв'язати колонізаційні проблеми в краю. У 1772 та 1774 рр. він особисто відвідував Кодацьку та Самарську паланки, прагнув залагодити тут колонізаційні питання між Самарою та Оріллю, сподівався розбудовувати господарства на хуторах і зимівниках, надавав розпорядження стосовно засіву полів, збереження лісу, колонізації [70, с. 160–161].

Паланковий статус Самари (Самарчика) змінився після ліквідації Нової Запорозької Січі. Влітку 1775 р. російські війська окупували терени Війська Запорозького без жодного спротиву з боку запорожців. Спочатку генерал П. Текелій організував управління Запорожжям, спираючись на місцеві кадри. Серед них помітне місце посіли деякі представники Самарської паланки. Так, ранг підполковника армії і титул коменданта отримав колишній Самарський полковник Петро Норов. На чолі паланок, які незабаром перейменували на повіти, спочатку теж поставили довірених осіб запорозької старшини. Скажімо, Новоселицьку паланку/повіт очолив колишній осавул Сидір Білий, який мав хутір чи зимівник на Самоткані, а наглядачем Самарського перевозу призначено Легкоступа. Але коли запорозька сірома вирушила на Дунай, російському князю О. Прозоровському, який відповідав за стан справ на Запорожжі, стало цілком зрозуміло, що П. Норов не зможе тут «зробити порядок» [71, с. 170, 176, 177].

Досить швидко всі землі Війська Запорозького зазнали адміністративно-територіальної реорганізації, яка стала важливим чинником інкорпорації анексованих теренів до складу імперії. Паланковий устрій протримався лише

до кінця 1775 р. 11 грудня того року губернатор Азовської губернії В. Чертков рапортував генерал-губернатору Г. Потьомкіну про перейменування запорозьких паланок у повіти, призначення командирів із російських офіцерів, запровадження податків для колишнього запорозького населення, регулювання відкупної системи на території Запорозьких Вольностей [72, с. 231]. Д. Яворницький зазначав, що терени Самарської паланки з часом охоплювали частину Новомосковського повіту і весь Павлоградський повіт Катеринославської губернії [73, с. 23].

Висновки. Отже, Самарська паланка поклала початок паланкового устрою в історії Вольностей Війська Запорозького Низового. У період від середини XVII – впродовж першої третини XVIII ст. це була запорозька паланка-форпост, а за часів Підпільненської Запорозької Січі 1734–1775 рр. – адміністративно-територіальна одиниця Війська Запорозького Низового з певною структурою управління. Тоді слобода Новоселиця перетворилася на ранньомодерне паланкове містечко/місто Самарчук/Самарчик/Самар. На теренах Самарської паланки, яка обіймала лівобережні обшири Вольностей Війська Запорозького в межиріччі Самари та Кінської. В цьому достатньо залюдненому краї налічувалося одне містечко/місто, не менше 15 великих сіл та кількох тисяч запорозьких хуторів-зимівників. За своїм походженням їх населення належало до українського етнічного масиву. Самарська паланка була однією з найбагатших і відігравала помітну роль в економічному житті Війська Запорозького. Господарство вирізнялося розвитком декількох галузей, як-от: скотарство, рільництво, рибний та мисливський промисли, бджільництво, деревообробка тощо. Через Самарську паланку пролягали важливі транзитні торгівельні шляхи. В паланці стали формуватися товарно-грошові, ринкові відносини, які стимулювали зростання вільнонайманої праці. Поступ Самарської паланки відбувався в системі складних відносин із сусідами, як у внутрішньому українському адміністративно-територіальному й політичному просторі (інші паланки Війська Запорозького Низового,

Гетьманська Україна), так і в зовнішньому – у стосунках з Кримським ханством, Російською імперією. У 1760-х – першій половині 1770-х рр. російська імперська влада посилила військову присутність на теренах Самарської паланки. Наслідком знищення Запорозької Січі в 1775 р. стала ліквідація запорозьких паланок, зокрема Самарської. Історія Самарської паланки є свідченням самобутнього історичного минулого на теренах Вольностей Війська Запорозького Низового – важливої частини Степової України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Mytsyk Yu.A. Kozatskyi krai. Narysy z istorii Dnipropetrovshchyny XV–XVIII st. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. derzhuniversytetu, 1997. 176 s.
2. Istoriiia ukrainskoho kozatstva: Narysy: u 2 t / redkol.: V.A. Smolii (vidp. red.) ta in. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2006. T. 1. 800 s.
3. Vyrskyi D.S. SAMARSKA PALANKA. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 9. Pryl – S / red. kl.: holova redkol. – V.A. Smolii [ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 2012. S. 428.
4. Milchev V.I. Konfihuratsiia ta ustrii Volnostei Viiska Zaporozkoho Nyzovoho za chasiv Novoi Sichi. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, vyp. 20. Zaporizhzhia, 2006. S. 29–35. URL: [extension://efaidnbmnnnibpcajpcgicfindmkaj/https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/20/20/milchev.pdf](https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/20/20/milchev.pdf) (дата звернення: 10.10.2025 р.).
5. Holobutskyi Volodymyr. Zaporozke kozatstvo. Kyiv: Vyshcha shkola, 1994. 540 s.
6. Oliinyk O.L. Zaporozkyi zymivnyk chasiv Novoi Sichi (173–1775). Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2005. 256 s. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgicfindmkaj/http://history.org.ua/LiberUA/966-8132-30-0/966-8132-30-0.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/966-8132-30-0/966-8132-30-0.pdf) (дата звернення: 10.10.2025 р.).

7. Brekhunenko Viktor. Skhidna brama Yevropy. Kozatska kraina v seredyni XVII–XVIII st. Kyiv: Tempora, 2014. 504 s.

8. Repan Oleh. Kozatska doba v istorii mista Dnipra. *Narysy z istorii osvoiennia Pivdennoi Ukrainy XV–XVIII st. : kolekt. monohr.* / pid red. O. Repana; Ukr. in-t nats. pam'iaty. Kyiv: K.I.S., 2020. S. 193–226.

9. Sukhomlyn O. Rosiiska viiskova prysutnist na terytorii Zaporozhzhia yak vyklyk dlia zaporozkoho svitu (1734–1775): monohrafiia. Lviv; Kyiv: LNU im. I. Franka; IUAD, 2021. 328 s.

10. Skalkovskyi A.O. Istoriiia Novoi Sichi, abo ostannoho Kosha Zaporozkoho / peredm. ta koment. H.K. Shvydko; per. z ros. T.S. Zavhorodnoi. Dnipropetrovsk: Sich, 2003. 678 s.

11. Yavornytskyi D.I. Istoriiia zaporozkykh kozakiv: u 3 t. T. 1 / peredm. V.A. Smoliia; koment. H.Ya. Serhienka; red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1990. 592 s.

12. Istoriiia ukrainskoho kozatstva: Narysy: u 2 t / redkol.: V.A. Smolii (vidp. red.) ta in. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2006. T. 1. 800 s.

13. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. T. 10. *Opysy Stepovoi Ukrainy ostannoi chverti XVIII – pochatku XIX stolittia*. Zaporizhzhia, 2009. 434 s.

14. *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti (dali – DADO)*. F. R-4540. Op. 1. Spr. 890. 98 ark.

15. Storozhenko I.S. Do pytannia pro datu utvorennia Samarskoi palanky. *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: zb. nauk. prats* / red. kol.: S.I. Svitlenko (vidp. red.) ta in. Vyp. 2. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. un-tu, 2005. S. 29–39.

16. DADO. F. R-4540. Op. 1. Spr. 890. 98 ark.

17. DADO. F. R-4540. Op. 2. Spr. 208. 100 ark.

18. Odnorozhenko O. Samarska palanka. URL: <https://sigillum.com.ua/stamp/samarska-palanka/> (дата звернення: 10.10.2025 р.).

19. Skalkovskyi A.O. *Istoriia Novoi Sichi, abo ostannoho Kosha Zaporozkoho / peredm. ta koment. H.K. Shvydko; per. z ros. T.S. Zavhorodnoi.* Dnipropetrovsk: Sich, 2003. 678 s.

20. Yavornytskyi D.I. *Istoriia zaporozkykh kozakiv: u 3 t. T. 1 / peredm. V.A. Smoliia; koment. H.Ya. Serhienka; red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.* Kyiv: Nauk. dumka, 1990. 592 s.

21. *Istoriia ukrainskoho kozatstva: Narysy: u 2 t / redkol.: V.A. Smolii (vidp. red.) ta in.* Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2006. T. 1. 800 s.

22. Vyrskyi D.S. SAMARSKA PALANKA. *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* T. 9. Pryl – S / red. kl.: holova redkol. – V.A. Smolii [ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 2012. S. 428.

23. Mytsyk Yu.A. *Kozatskyi krai. Narysy z istorii Dnipropetrovshchyny XV–XVIII st.* Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. derzhuniversytetu, 1997. 176 s.

24. Skalkovskyi A.O. *Istoriia Novoi Sichi, abo ostannoho Kosha Zaporozkoho / peredm. ta koment. H.K. Shvydko; per. z ros. T.S. Zavhorodnoi.* Dnipropetrovsk: Sich, 2003. 678 s.

25. Yavornytskyi D.I. *Istoriia zaporozkykh kozakiv: u 3 t. T. 1 / peredm. V.A. Smoliia; koment. H.Ya. Serhienka; red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.* Kyiv: Nauk. dumka, 1990. 592 s.

26. *Istoriia ukrainskoho kozatstva: Narysy: u 2 t. / redkol.: V.A. Smolii (vidp. red.) ta in.* Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2006. T. 1. 800 s.

27. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi. Korpus dokumentiv 1734–1775.* T. 5: Reiestr Viiska Zaporozkoho Nyzovoho 1756 roku / holov. red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.; uporiad.: L.Z. Histsova (st. uporiad.), L.Ya. Demchenko, T.L. Kuzyk, L.M. Muravtseva. Kyiv, 2008. 721 s.

28. Oliinyk O. L. *Zaporozkyi zymivnyk chasiv Novoi Sichi (1734–1775).* Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2005. 256 s. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/http://history.org.ua/LiberUA/966-8132-30-0/966-8132-30-0.pdf> (дата звернення: 10.10.2025 р.).

29. Slabchenko Mykhailo. Palankova orhanizatsiia Zaporozkykh Volnostiv. *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-ruskoho ta vkrainskoho prava*. Kyiv : Z druk. Ukr. Akad. Nauk. [Vyp. 6]. 1929. S. 159–241. (Zbirnyk Sotsialno-Ekonomichnoho Viddilu / VUAN. № 18). URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001806 (дата звернення: 10.10.2025 р.).

30. Slabchenko Mykhailo. Palankova orhanizatsiia Zaporozkykh Volnostiv. *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-ruskoho ta vkrainskoho prava*. Kyiv : Z druk. Ukr. Akad. Nauk. [Vyp. 6]. 1929. S. 159–241. (Zbirnyk Sotsialno-Ekonomichnoho Viddilu / VUAN. № 18). URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001806 (дата звернення: 10.10.2025 р.).

31. Polonska-Vasylenko N. Zaporizhzhia XVIII stolittia ta yoho spadshchyna. T. I. Reprint. vyd. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2019. 399 s.

32. Brekhunenko V.A. Vidomosti pro mynule Samary (Novomoskovska) v Arkhivi Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi. Prydniprov'ia: istoryko-kraieznachchi doslidzhennia: zb. nauk. prats / red. kol.: S.I. Svitlenko (vidp. red.) ta in. Dnipropetrovsk, 2005. Vyp. 2. S. 67–73.

33. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775. T. 3 / holov. red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.; uporiad.: L.Z. Histsova (st. uporiad.), L.Ya. Demchenko, T.L. Kuzyk, L.M. Muravtseva, L.A. Sukhykh; nauk. red. tomu: I.L. Butych. Kyiv, 2003. 952 c.

34. Oliinyk O.L. Zaporozkyi zymivnyk chasiv Novoi Sichi (1734–1775). Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2005. 256 s. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgicfindmkaj/http://history.org.ua/LiberUA/966-8132-30-0/966-8132-30-0.pdf> (дата звернення: 10.10.2025 р.).

35. Efymenko A. Ystoryia ukraynskoho naroda / sost. y avt. yst.-byohr. ocherka V.A. Smolyi. Kyiv: Lybid, 1990. 512 s.

36. Istoriiia ukrainskoho kozatstva: Narysy: u 2 t. / redkol.: V.A. Smolii (vidp. red.) ta in. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2006. T. 1. 800 s.

37. Istoriiia ukrainskoho kozatstva: Narysy: u 2 t. / redkol.: V.A. Smolii (vidp. red.) ta in. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007. T. 2. 724 s.

38. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775. T. 1 / holov. red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.; uporiad.: L.Z. Histsova (st. uporiad.), D.L. Avtonomov, S.I. Drozd, Kh.H. Lashchenko, A.Yu. Omelchenko, O.H. Polehailov, V.V. Stafiichuk, L.A. Sukhykh; nauk. red. tomu: I.L. Butych. Kyiv, 1998. 696 c.

39. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775. T. 2 / holov. red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.; uporiad.: L.Z. Histsova (st. uporiad.), D.L. Avtonomov, L.Ya. Demchenko, Ye.I. Drozd, O.V. Ihnatova, T.L. Kuzyk, Kh.H. Lashchenko, L.M. Muravtseva, V.V. Stafiichuk, L.A. Sukhykh; nauk. red. tomu: I.L. Butych. Kyiv, 2000. 750 s.

40. Dzhusov A.B. Ystoryia Novomoskovska. Dnipropetrovsk: Porohy, 2003. 352 s.

41. Zinchenko A. Khramy Yakyma Pohribniaka. Kyiv : [B. v.], 2016. 183 s.

42. *Petro Kalnyshevskyi ta yoho doba*. Zb. dokum. ta mater. / red. kol.: I.M. Rishniak (holova) ta in.; uporiad.: V.V. Hrybovskyi (holovn. uporiad.), V.I. Milchev, I.L. Syniak. Kyiv, 2009. 432 s.

43. Istoriiia ukrainskoho kozatstva: Narysy: u 2 t / redkol.: V.A. Smolii (vidp. red.) ta in. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2006. T. 1. 800 s.

44. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775. T. 2 / holov. red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.; uporiad.: L.Z. Histsova (st. uporiad.), D.L. Avtonomov, L.Ya. Demchenko, Ye.I. Drozd, O.V. Ihnatova, T.L. Kuzyk, Kh.H. Lashchenko, L.M. Muravtseva, V.V. Stafiichuk, L.A. Sukhykh; nauk. red. tomu: I.L. Butych. Kyiv, 2000. 750 c.

45. Vyrsnyi D.S. SAMARSKA PALANKA. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 9. Pryl – S / red. kl.: holova redkol. – V.A. Smolii [ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 2012. S. 428.

46. Slabchenko Mykhailo. Palankova orhanizatsiia Zaporozkykh Volnostiv. *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-ruskoho ta vkrainskoho prava*. Kyiv : Z druk. Ukr. Akad. Nauk. [Vyp. 6]. 1929. S. 159–241. (Zbirnyk Sotsialno-Ekonomichnoho Viddilu / VUAN. № 18). URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001806 (дата звернення: 10.10.2025 р.).

47. Polonska-Vasylenko N. Zaporizhzhia XVIII stolittia ta yoho spadshchyna. T. II. Reprint. vyd. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2019. 250 s.

48. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. T. 10. *Opysy Stepovoi Ukrainy ostannoï chverti XVIII – pochatku XIX stolittia*. Zaporizhzhia, 2009. 434 s.

49. Hurzhii O.I. Vytoky formuvannia rynku vilnonaimanoi pratsi v Ukraini / vidp. red. V.A. Smolii. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: In-t istor. Ukrainy, 2014. 166 s.

50. Vyrsnyi D.S. SAMARSKA PALANKA. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 9. Pryl – S / red. kl.: holova redkol. – V.A. Smolii [ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 2012. S. 428.

51. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775. T. 2 / holov. red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.; uporiad.: L.Z. Histsova (st. uporiad.), D.L. Avtonomov, L.Ya. Demchenko, Ye.I. Drozd, O.V. Ihnatova, T.L. Kuzyk, Kh.H. Lashchenko, L.M. Muravtseva, V.V. Stafiichuk, L.A. Sukhykh; nauk. red. tomu: I.L. Butych. Kyiv, 2000. 750 c.

52. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775. T. 2 / holov. red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.; uporiad.: L.Z. Histsova (st. uporiad.), D.L. Avtonomov, L.Ya. Demchenko, Ye.I. Drozd, O.V. Ihnatova,

T.L. Kuzyk, Kh.H. Lashchenko, L.M. Muravtseva, V.V. Stafiichuk, L.A. Sukhykh; nauk. red. tomu: I.L. Butych. Kyiv, 2000. 750 c.

53. Yavornytskyi D. Zbirnyk materialiv do istorii zaporozkykh kozakiv. Tvory: u 20 t. / holov. red. kol.: P. Sokhan – holov. red. ta in. Kyiv; Zaporizhzhia: Tandem-U, 2004. T. 1. S. 37–209.

54. Hurzhii O.I. Vytoky formuvannia rynku vilnonaimanoi pratsi v Ukraini / vidp. red. V.A. Smolii. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: In-t istor. Ukrainy, 2014. 166 s.

55. Polonska-Vasylenko N. Zaporizhzhia XVIII stolittia ta yoho spadshchyna. T. I. Reprynt. vyd. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2019. 399 s.

56. Zinchenko A. Khramy Yakyma Pohribniaka. Kyiv : [B. v.], 2016. 183 s.

57. Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv: u 3 t. T. 1 / peredm. V.A. Smoliia; koment. H.Ya. Serhienka; red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1990. 592 s.

58. Pirko V. Zaselennia Stepovoi Ukrainy v XVI–XVIII st. Donetsk, 1998. 124 s.

59. Brekhunenko V.A. Vidomosti pro mynule Samary (Novomoskovska) v Arkhivi Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi. *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: zb. nauk. prats* / red. kol.: S.I. Svitlenko (vidp. red.) ta in. Dnipropetrovsk, 2005. Vyp. 2. S. 67–73.

60. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775. T. 3 / holov. red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.; uporiad.: L.Z. Histsova (st. uporiad.), L.Ya. Demchenko, T.L. Kuzyk, L.M. Muravtseva, L.A. Sukhykh; nauk. red. tomu: I.L. Butych. Kyiv, 2003. 952 c.

61. Kozyriev V. Zaporizka spadshchyna Pivdennoi Ukrainy ostannoï chverti XVIII – pochatku XIX stolittia. Zaporizhzhia, 2006. 417 s.

62. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775. T. 4 / holov. red. kol.: P.S. Sokhan (holova) ta in.; uporiad.: L.Z. Histsova (st.

uporiad.), L.Ya. Demchenko, T.L. Kuzyk, L.M. Muravtseva; nauk. red. tomu: I.L. Butych. Kyiv, 2006. 888 s.

63. *Petro Kalnyshevskyi ta yoho doba. Zb. dokum. ta mater.* / red. kol.: I.M. Rishniak (holova) ta in.; uporiad.: V.V. Hrybovskyi (holovn. uporiad.), V.I. Milchev, I.L. Syniak. Kyiv, 2009. 432 s.

64. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi.* Opys sprav 1713–1776. Vyd. 2-he, dop. i vypravl. / uporiad.: L.Z. Histsova (st. uporiad.), L.Ya. Demchenko; red. kol.: I.L. Butych (vidp. red.) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1994. 232 s.

65. *Petro Kalnyshevskyi ta yoho doba. Zb. dokum. ta mater.* / red. kol.: I.M. Rishniak (holova) ta in.; uporiad.: V.V. Hrybovskyi (holovn. uporiad.), V.I. Milchev, I.L. Syniak. Kyiv, 2009. 432 s.

66. *Petro Kalnyshevskyi ta yoho doba. Zb. dokum. ta mater.* / red. kol.: I.M. Rishniak (holova) ta in.; uporiad.: V.V. Hrybovskyi (holovn. uporiad.), V.I. Milchev, I.L. Syniak. Kyiv, 2009. 432 s.

67. *Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy.* T. 6. Stepova Ukraina v Zakonodavchii komisii 1767 roku / uporiad.: N. Sureva; nauk. red. A. Boiko. Zaporizhzhia, 2008. 336 s.

68. Polonska-Vasylenko N. Zaporizhzhia XVIII stolittia ta yoho spadshchyna. T. I. Reprynt. vyd. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2019. 399 s.

69. *Petro Kalnyshevskyi ta yoho doba. Zb. dokum. ta mater.* / red. kol.: I.M. Rishniak (holova) ta in.; uporiad.: V.V. Hrybovskyi (holovn. uporiad.), V.I. Milchev, I.L. Syniak. Kyiv, 2009. 432 s.

70. Riabinin-Skliarevskyi O. Zaporozki zakoloty ta keruiucha verstva Kosha XVIII stolittia. *Malynova H.L., Sapozhnykov Y.V. A.A. Riabynyn-Skliarevskyi: materyaly k byohrafiy.* Odessa; Kyev: Elton-2 – Hratek, 2000. S. 83–178.

71. Riabinin-Skliarevskyi O. Zaporozki zakoloty ta keruiucha verstva Kosha XVIII stolittia. *Malynova H.L., Sapozhnykov Y.V. A.A. Riabynyn-Skliarevskyi: materyaly k byohrafiy.* Odessa; Kyev: Elton-2 – Hratek, 2000. S. 83–178.

72. Olenenko A. Azovska hubernska kantseliariia (1775–1784): istoriia ustanovy ta yii dokumentatsii. Kyiv, 2013. 304 s.

73. Yavornytskyi D. Vilnosti zaporizkykh kozakiv: istoryko-topohrafichni narys. Tvory: u 20 t. / holov. red. kol.: P. Sokhan – holov. red. ta in. Kyiv; Zaporizhzhia: Tandem-U, 2004. T. 2. S. 9–223.